

Абдыбалиева К.

«МАНАС» ЭПОСУНУН КААРМАНДАРЫНЫН ПСИХОДИДАКТИКАЛЫК
АБАЛЫ ЖАНА АНЫН ЗАМАНБАП МААНИСИ

Абдыбалиева К.

ПСИХОДИДАКТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ГЕРОЕВ ЭПОСА
«МАНАС» И ЕГО СОВРЕМЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ

K. Aabybalieva

THE PSYCHODIDACTIC STATUS OF HEROES OF THE EPIC
«MANAS» AND ITS MODERN MEANING

УДК: 615.83:577.3:53:378.14

Макалада кыргыз элинин баатырдык-атуулдук көңү-кү оозеки чыгармасы – “Манас” эпикалык дастанынын каармандарынын турмуштук ар кандай шарттардагы: согуш апаатындабы, жай тиричилигиндеби психологиялык абалдары, ички туюмдары жана алардын жүрүм-турумдары чыгарманын түп нускасына кайрылып, үзүндүлөрдү талдоо менен келтирилген, негизги каармандардын оң психологиялык жагдайлары, терс маанайдагы сезимтүүмү жана алардын элибиздин келечеги болгон жаш муундарды тарбиялоодогу зор мааниси чагылдырылган, киришүү бөлүмүндө жалпы эле психодидактиканын негизги ойлору, өткөн кылымдарда эле калыптанып калган кыргыз дүйнө таануу үлгүсү дүңүнөн берилген, эпостун түп нускасынан сырткары да пайдаланылган адабияттарга көңүл бурсак (Ч. Айтматов, Б. Турал), кыргыз эли, алар кан-жанын төгүп сактап келген, ээлеген жерлер, байыркы тарыхы урунттуу психологиялык жагдай, ички шарттарга таканч болуп бере алат.

Негизги сөздөр: психодидактикалык абал, дүйнө түзүлүшүнүн үлгүсү, кыргыз дүйнө тааным, чоң казат, бадирек, канкор, алтын жака дейилде, психологиялык чабуул, мээге сокку, кошуун психологиясы, ибеп жеген, стресс, психологиялык аспект.

В статье приводится психологическое состояние героев подлинного устного творчества кыргызов – эпоса «Манас» в различных событиях, жизненных ситуациях, и то, что как они ведут себя в этих чрезвычайных ситуациях, доступно анализируется исходя изнутри, сопереживанием правильный эмоционально-психологический и дидактический статусы, т.е. как вести себя правильно в кризисных моментах, основных героев эпоса и его неоспоримое значение в формировании и в правильном патриотическом духе, воспитании подрастающего поколения, перечень использованных литератур (Ч.Айтматов, Б.Турал) явно показывает то, что кроме подлинного эпоса “Манас”, корифеи кыргызской литературы и истории постоянно возвращаются к единству, психологической опоре в выживании народа, в сохранении родной земли.

Ключевые слова: психодидактический статус, модель мироздания, кыргызское миропонимание, великий поход, бадирек, канкор, алтын жака дейилде, психологическая атака, мозговой штурм, психология сообщества, ибеп жеген, стресс, психологический аспект.

The article deals with the psychological state of the heroes genuine oral creativity of Kyrgyz people of the «Manas» epic in various events, and they behave in these situations, life situations, emergency situations, analyzing proceeding from within co – empathy is the right emotional-psychological and

didactic status - the correct psychological status, that is, how to behave properly in times of crisis major of the Its in disputable importance in the formation and correct, patriotic spirit heroes and its significance in the upbringing of the younger generation, the list of used literatures (Ch. Aitmatov, B. Tural) clearly shows that in addition to the genuine Manas epos, the coryphaeus's of Kyrgyz literature and history are constantly returning to unity, psychological support in the survival of the people, in preserving their native land

Key words: psychodidactical status, model of the universe, a great campaign, violet blood sucker, gold color jocket, psychological attack, cerebral strum, community psychology, tortured, stress, psychological aspect.

Психодидактика – психологиялык-педагогикалык, – педагогикалык, педагогика-дидактикалык, жалпылап алганда, гуманитардык илимдердин айкалышында пайда болгон жаңы багыт. Ал – адам таануу илиминин ирилешип бириктирилген, чыпкаланып, топтоштурулуп изилдөөчү тармагы. Психодидактика илиминин изилдөө жана окутуп-үйрөтүү тутуму бул – адам, анын психикасы жана окуу процесси. Арийне, окуу процессин эки багыттан тең – окутуу векторунан (эмнени, кантип окутабыз?) жана окуп билүү өңүтүнөн (кантип жакшылап окуп билим алып, ал билимди иш жүзүндө колдоно алабыз?) караштыруу максатка ылайык келет.

Окуу жайларынын, атайын кесиптик билим берүүсүбү, жогорку окуу жайыбы, эки милдети бар: жаш муунга толук, терең билим берүү жана туура багытта тарбиялоо. Бул милдеттерди ийгиликтүү аткарууда өз ара биргелешкен, окуучу менен окутуучунун тил табышкан кош аракетин талап кылынат. Калайыктын да, өзүнүн да керегине жараган билим алуу үчүн окуучу “ыкчам басыкта”, коомго жарамдуу иштерге алаксып, чын дилинен билимге, өсүүгө умтулуусу абзел. Ал тургай бул – зарыл шарт. Тагыраак айтсак, окуучу жаркын келечекке ишенип, туура көз карашка таянып, психологиялык абалын оң багытка буруп, иш алып барышы керек. Ал өзүнүн бекем билимдүү жана жакшы тарбиялуу адам болгондо гана, коомдогу накта ордун таап, коомдун зарылткан, өтө керектүү бир бүртүгү экенин жон тери менен туюп, аң-сезимдүү түрдө, жоопкерчилик менен билимге да, илимге да, маданияттуулукка да байма-бай, ал тургай бүткүл өмүр жолунда умтулат.

Дүйнөнүн чулуланyp, биригишүү жантайым агымында, заманбап дүйнөтүзүм үлгүсүндө ар бир улут – көп элден турган, чоңу болобу, кичинесиби, бир нече кылымдарды карыткан көңкүсүбү, же салыштырмалуу “жаш секелегиби”, өзүн-өзү коргоп, ааламдын үргүлжүлөөгө түртүп, оп тарткан бороонунан аман чыгып, сак-саламат калышы үчүн, “өздүк МЕНин” тарыхый тамырына терең көз жүгүртүү менен, ата-бабаларыбыз кантип кылыч мизинде, найза учунда өмүр кечирип жүрүп да, тукум курут болбой, муундарын улантып келгендигин накта-нагыз түшүнүп алышыбыз керек. Себеп-сыятын аныктап, тактап алышыбыз абзел.

Бүтүн дүйнөнүн сырткы келбет чулуулугу, ал геосаясийби, биосоциалдыкпы, биомедициналыкпы, саясий-экономикалыкпы ж.б. кылтылдап, сыймап сыяктуу көлкүлдөп, өтө эле борпоң курулган. Ар бир эл, улут өз тарыхый тамырын тактап, тазалап (өсүмдүү, пайдалуу, туура, урунттуу борумдарын тандап алып), өнүктүрүп, болочок болмушуна өткөрүп берүү менен гана, тарыхый өнүгүү мейкиндигинен жоголуп кетпей, өз наркын сактап да, бараандата өстүрүп да бара алат. Биологиялык өмүрдөгү өр да, коомдогу прогресс да тактыкты жана тазалыкты ашкере тутат.

Дүйнөлүк тарыхый даңгыр тастыктагандай, бир нече элди, мамлекеттерди арыш агымына камтыган чоң казаттарда, узакка созулган, канча миндеген өмүрдү кыйган, кырчылдашкан согуштарда руханий түркүгү бекем, таза абийирде кыялданган, адилет иш жүргүзгөн эл гана жеңиштин туусун ыргап, жемишин тата алган.

Ушул өңүттөн карап, өз улут тамырыбызды тактасак, сактар каганатынан тарта (болжолдуу алганда б.з.ч. II-I кк.) [1], айкөл Манас дооранында, андан соңку кылымдарда деле жомоктогу феникс кушундай жараланып, кайра түзөлүп айыгып, өлүп калып, түгөнө жаздап, кайра өмүр улаган: «түгөнгөн сайын, түтөгөн; өлгөндөн калып, өөрчүгөн» [2] гени күчтүү, сөөгү таза (ак сөөк десек да, аша чаппайбыз) кадырман калк экенибиз кашкайган чындык.

Элдик улуу «Манас» эпосунун каармандарынын духу бекем, чын дилинен астейдил атуул, карапайым калк үчүн кашык канын да, денсоолугун да, өмүрүн да аябаган жарандар, баатыр жоокерлер. Адам баласы үчүн эң ыйыгы да, эң таттуусу да, эбегейсиз кымбаты да өмүр эмеспи! Алар:

«кашык каным калганча, калкым үчүн кармашып,...» [2] кыдыр даарып, бакыт жылоолоп, колунда бар мал-мүлкүнө каниет кылып, элге болсун деп, элге кошо бизге келсин деп өмүр кечиришкен.

Манас менен анын кырк чоросу адилеттүүлүк үчүн, жер шарындагы адил жашоо үчүн кыл чайнашкан согуш мезгилдеринде да, жай турмуш агымында деле эл алдында берген антына, калкына арнаган кызмат арымында бекем туруп, келечек урпактарга мыкты үлгү боло, кыргыз каганатын сактап, өнүктүрүп, эртеңине өткөрүп бере алган. Алардын көрөгөчтүгү менен көсөмдүгү ошондо, – үзүлгөндү улап, чачылганды жыйнай алгандыгында.

Океан сындуу эпосту бир макаланын алкагында талкуулап, жалгыз-жарым, тар тема – каармандардын психодидактикалык абалы өңүтүнөн карасак деле, ошол мухитти кашык менен чарпыгандай болорубуз. Андыктан, биз бул маселени эпостун 4 китебиндеги “Чоң казат” бөлүмү [2] боюнча гана иликтейли.

Агыл-төгүл, ачыл-чачыл өткөрүлгөн Көкөтай хандын ашынан соң, байгеге илинбей, соога тартууда марага жетпей, көкшүнү суубай калган кытай жана калмак өкүлдөрү эрки өзүндө, эркин мүнөз Манаска жана анын кырк чоросуна таарынычын катып, ызасын түйүп алышкан. Аларда, алардын алакасында башка элдерде да психологиялык чыңалуу күчөп, нааразычылык арта баштаган. Ошол күптүлүгүн күч көрүп, аш байгелерине ыраазы болбой калган кытай-калмак хандары, аларды ээрчиген кыргыз бийлери элдин баш-көзү болгон, улуусу Кошой аксакалга келип айтып турганы:

Кырк уруу кыргыз элек
Кырда мал багып,
Кылган ишибиз арбып,
Тогуз уруу кыргыз калдык,
Көкөтөйдүн ашы деп,
Тополонду жаман салдык.
Катарында казак болду,
Калгандарга аш деген азап болду,
Угуз уулу Манаска мазак болду.
Былтыркы жылы же өлтүрүп,
Же өлөт элек! [2].

Кошой аларды тынчтандырып, кепке салып, кеңешке тартса, кежигеси тырышып, моюшпайт да, акылын угуп коюшпайт, кой дегенге болушпайт. Анда ал, психологиялык чабуул коюп, мээлерине сокку урат:

Тил алганың тим бол,
Тил албаганың кайратка катуу тол,
Чабуулду коюп кал,
Барып Манастын
Башын кесип, союп сал! [2].

Он үч хан жана бийлер ойго топул беришип, Кошойду угуп, тарап кетишти. Ал эми баатырсыңган алтоо Манаска каршы дымак көтөрүп:

Камалып корко бергидей –
Ал бадырек канкордун
Айылы бизден арбынбы?
Адамы бизден баатырбы?
Баатыр болсоң, жорткун – деп, –
Бастык кылсаң, корккун – деп, –
Бадыректин колуна
Колотуп кагаз берелик,
Кол чакырып көрөлүк [2].

Ошентип, хандар менен бийлер Манаска элчилерди, кагаз жазып беришип, “биз өз-өз эркибизче, ээн-элкин болобуз, болбосо согушабыз” деп, ультиматум коюп, жөнөтүшөт. Манас алардын ички ойло-рун жана ич күптүлөрүн билип-туюп, ачууланбай,

кайра меймандостукта, ызат-сый менен тосуп кабыл алат. Айкөлдүн өзүн, чоролорун, эр жүрөк жоокерлерин көргөн элчилер оозунан сөзү түшүп, дендароо боло, апкаарып калышат. Аларды байкаган Манас, кагаз-катты окуган соң:

Мыйыгынан күлдү эми:
“Тийишкен экен бектерим,
Тилекти кудай бергени”, -
Элчилерди апарып,
Бир сарайга жаткырып
Билимдүүгө бактырып,

...
Алтын жака дейилде,
Ар бирөөнө карасаң,
Алтымыш сарпай кийгизди.
Алты бедөө мингизди.
Алты аргымак ат берди,
Колдоруна кат берди,
“Бар, элчилер, кайт! - деди, -
Немене көргөн-укканың
Хандарга салам айт!” - деди [2].

Хан жана бийлердин элчилери Манастын кабыл алуусуна, айкөлдүк сыйына чексиз мактал курашып, ал жазып:

“Мен, канкор Манас, –деп айтат, –
Тилимди билген калайык,
Тилим менен келсин, – деп,
Тил билбеген журт болсо,
Тилмечи жооп берсин, – деп, ...
Акыл айттым, ойлонгун,
Ары чети болжолум,
Так кырк күндө келсин, – деп,
Ал кырк күндөн калганың
Талкаландың, билгин, – деп,
Баксасы бийик дубалмын,
Майышпасаң, басып чык.
Жалгзың кой да, жаамың кыл,

Женер жериң камын кыл!” [2] деген мазмундуу өткүр, өктөм, мээге чабуул коюп, экинчи таризге тандоо койбой турган катты алышты, алып барышат.

Катта жазылган айбат маани кеби хандар үчүн баталгага түшкөндөй эле болот. Хандар арасынан Төштүк баш көтөрүп, оюн жыйнап, Манассыз, анын жоокерлерисиз элдин ыркы кетип, биримдиги ыдырап, пейли бузулаарын андап түшүнүп, сырткы душманга “күч – бирдикте!” болгондо гана туруштук берип, такаат тутуп, эл-жерди бүтүн сактоого болоорун баамдайт. Жамааттык психологиянын негизи болгон “бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаруу” принцибинин алкагында өз туюму менен иш алып барган Төштүк башка хандар менен ымалашып чечишип, бүтүм түйүндүү тыянак чыгарышып, Манаска жоокерлери менен келип кошулушат.

Каалганың хан бол деген Манастын сунушуна эч-эчкимиси жоопкерчиликти моюнуна алып, жүрөксүбөй, батыл макул болбогон соң, Бакайды каган кылып, Алмамбетти кошуун башчы жана Бээжин

жерин билет, элине сырдына деп чалгынчы кылып шайлайт. Чындыгында эле керээт киши, акылгөй адам – каган, такшалган, сынаакы, психологиялык жактан бекем киши – жолбашчы жана колбашчы болгону абзел эмеспи. Мына – кыргыздын ошол кездеги накта демократиясы!

Чоң казат жортуулунун алдында Манас жоокерлердин туруктуулугун, берилгендигин, атуулдукка бекемдигин дагы бир жолу мээ сыдыргысынан, жүрөк кайрагынан кылдат текшерип, ачык-айкын айтып турганы: “Атым арык” дегени,

Атынан ибеп жегени,
Арман менен келгени
Ушу бүгүн кайтсын– де,
“Кайтамын”– деп, айтсын де,
“Атым арык” дегендин
Атынан кайгы жегендин
Атын союп жеп кетем,
Аскерди таштай бекитем! [2].

Мындай так кесе, ток эттире айтылган сөздөн кийин кээ бирөөлөрү ойлонуп, ойлоно арсар чегип калышты. Жай турмушуна кайткысы келди: “Элди көздөй кетели, эгин айдап, мал багып, эгип, мал багып, эптеп күндү өтөлү [2].

Ушул учурда мурдатан Манасты өз көзү менен көрбөй–билбей жүргөндөрдү мындай коелу, сырдаана жоокерлер да Аккула атын алкынта, жолборс сынында, баатыр борумунда бастырып келаткан айкөлдү суктана карап, айран таң калышты:

Аны көргөн эл айтат:
Манасыңар бул болсо,
Жазайыл атса ок тешпес,
Жасалуу коргон турбайбы,
Ушу Манас турганда
Жалтансак кудай урбайбы!
Кабалан Манас баатырдын,
Катарында жүрөлү,
Кармашкан жоосун сүрөлү,
Калабасын көрөлү,
Казабыз жетсе өлөлү! [2].

Мына ошентип, мээге чабуул коюу менен, өзүнүн аскердик духу менен, баатырдык боруму менен Манас жоокерлердин эрдик сыпатын, бекемдигин уютуп, чоролорун ынактап, болоттой ширета алган.

Алмамбетти колбашчы шайлап, чалгын чалууга жөнөтүүдө Манас туштараптан, оңду-солун ойлоп, анын билимдүүлүгүн, иш билгилигин, токтоолугун, психологиялык жактан бекемдигин эске тутуп, ага терең ишеним артып, туура чечимге келген. Бийлик кызганычы көкүрөгүн эзген Чубак адыраңдаганда Алмамбет ачуу ызасы менен:

Кан кылгын дедим кимиңди?
Кааладым, келдим диниңди.
Карайлап жүрүп элдиреп,
“Калк таба албай келди!”– деп,
Кадырың да ушубу?

Каарданса Алмамбет
Канынды төгөр тушубу?
Кадырым бардыр калкына,
Кантемин ушул наркыңа?! [2] - деп тааарынычын төгүп алат. Катуу кейишке, стресске чукул абалга түшкөн Алмамбеттин обдулганын Чубак, өз тардыгын сезип, айыбын үн дебей мойнуна алып, кимдер алардын ортосуна чок таштап, түтөтүп жатканын туюп, солк этпей кабылдайт:

Мойнуна алган Чубакка,
Болду ыраазы чунакка.
Кыймылдабай, кыңк этпей,
Кыраан Чубак былк этпей,
Алмамбеттин күүлөнгөн
Ачуусун алды мойнуна.
...Аңдап көргүн азыркы эл,
Арстандардын ойнуна! [2].

Сабырдуулуктун, азыр биз илим тилинде толеранттуулук деп келебиз го, мелүүн турмуш агымында, чукул кырдаалдарда тургай, согуш кырчылдашуусунда деле чечүүчү мааниси бар экендигин эпос каармандары өз жүрүм-турумдары, мамиле-сырлары менен тактап келишкен.

Алмамбет көрсөткөн жол менен баатырлар – Манас, Сыргак, Чубак Саяз тоосуна таяп келишип, дүрбү салып, айлана көз чаптырышты. Алмамбет тууган эл менен туулган жерин сагынуусун төгүп, айтып турганы:

“Атам менин Соорондук,
Алган журту нак ошо.
Калк таба албай элдиреп,–
Калкындын баары муну ойлойт,
Калжырап жүрүп келди”– деп,
Карарган калкым как ошо,
Каңгылуу Бээжин дагы ошо.
“Менин жерим болсо!” - деп
Самабай турган жер бекен?!
Элдүүсүп Чубак эч койбойт,

Элиңиз менден көп бекен?!
Кашыңдагы кулундун,
Каңырыгы ушундай,
Түтөбөй турган кеп бекен?!
Сен байкабай турусун,
Жер сагынган курусун! [2].

Мыша ушундай кайгы-сагыныч-муңу менен Алмамбет жаш муундун атуулдук аң-сезимин ойготуп, эл-жерге болгон урматын арттырып, духун чынап, тарбиясын такшалтат.

XX-XXI кылымдардын улуу генийи Ч.Айтматов байма-бай баса белгилеп келгендей, Манас эпосу – океан сыңары, ал – элдик турмуштун энциклопедиясы [3]. Психологиялык аспекттен карасак да, дидактикалык маселелерди чечүүнү ойлосо да, болочок муундарды (дегенкиси, аларды гана эмес) окутуу жана тарбиялоо милдеттерибиз чекети оюлбай жаткан мөңгүдөй көйгөйлүү маселе алдыбызда турат.

Биз бул билдирүүбүздө эпостун кээ бир гана каармандарынын жай турмуш-тиричиликтеги жана кычыраган кыш чилдедей кырчылдашкан согуш кырдаалдарындагы психодидактикалык абалдарына учкай талдоо жүргүздүк. Ошону менен азыркы дүйнөлүк элдердин биригишүү, күчтүүлөрү алсызыраагын соро тартып, басмырлоо, жоготуу аркырагында айкөл Манастын урпактары өз МЕНин – улуттук жүзүн – менталитетин чачыратып, бүкөнбара төгүп албай, кайра чыңалып, өнүп-өсүү нугуна багыт сызыгын көрсөтө алдык деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Баяс Турал. Улуу хурал. - Бишкек: «Турар» басмасы, 2013.
2. Манас – кыргыз элинин баатырдык эпосу. 4-к. - М.: «Наследие» басмасы, 1995.
3. Айтматов Ч. Повести гор и степей. - М.: «Литература» басмасы, 1975.

Рецензент: к.пед.н. Молдокматова Н.Т.